

Vass Csaba

Szelényi és a sehogysen uralkodó értelmiség

Az értelmiség, útja a osztályhatalomhoz című könyv, szerzőivel együtt, legendává, a sztálinista uralom elleni lázadás egyik alapkönyvévé vált. Hogy azzá válhatott, annak fő oka az volt, hogy – a filozófusok után, akik előbb azt mutatták ki, hogy amiben élünk, az nem szocializmus, majd arról győzködtek egymást, hogy jobb lenne áttérni valami másra – Magyarországon először fogalmazta meg: az osztályellentétek nem tűnnek el, s egy új osztály van alakulóban, amely uralkodó osztályi státusra tör, még az ideológiában uralkodó osztálynak kinevezett munkásosztály felett is.

Odáig a létező szocializmus “érte-való” kritikusai is eljutottak már, hogy az tulajdonképpen nem is szocializmus. E társadalomalakítási kísérlet története során akadtak olyanok is, akik arra tettek kísérletet, hogy megnevezzék azt a csoportot, melyik ezért a visszásságért felelős, amelyik – Karinthy Ferenc szavaival – “eljátszotta az emberiség ezeréves álmát”. Már Sztálint is, méghozzá fellépésének legkorábbi szakaszában, az “eljátszók” közé sorolta Trockij, aki azt állította, hogy arra a kérdésre, hogy ki orozta el a néphatalmat, az a helyes válasz, hogy a sztálini “bürokrácia”, amely “uralkodó elitté” szervezte magát. S ezen a megfejtésen Sztálin – annak ellenére, hogy megölette Trockijt, mert félelmetes politikai ellenfelévé vált, magában nyugodtan somolyoghatott. És elbújhatott az elnevezés mögé nemcsak terrorcsapataival, de egész új “politikai tőkés” osztályával együtt, hiszen ha valaki ez ellen a csoport ellen venné fel a harcot, csak árnyékbokszolást végezne. A bújócskát aztán szovjetunióbeli és hazai utódai is nyugodtan folytathatták, ugyanis e könyv megjelenéséig nem akadt senki, aki Trockijnál pontosabban tudta volna megjelölni a gazdasági tőkés helyére betelepedett új osztályt. Sem előttük a valamikori jugoszláv pártvezető, Milovan Gyilas, de még Szelényiék után sem sikerült például az akkor még zavartalanul együttműködő Kis János–Bence György párosnak – akikhez aztán Konrád György átpártolt – elszakadni ettől a magyarázattól.

A homálynak és a trockistákat üldöző ravaszsággal leplezett bújócskának, úgy tűnt, éppen *Az értelmiség útja az osztályhatalomhoz* vet véget: akkoriban sokunknak úgy tűnt, hogy

Szelényiek megtalálták azt a társadalmi csoportot, amelyik új elnyomatásba vetette Közép- és Kelet-Európát.

A szerzők abból a meggyőződésből indultak ki, hogy a korai szocializmus a többlettermék “ésszerű újra-elosztásának” – a racionális redisztribúciónak – a rendszere, s mint ilyen, “egész civilizációs modellt alkot” a történelemben. Ebben az új civilizációs modellben, a racionális redisztribúció társadalmában dichotóm osztályszerkezet ismerhető fel. Egyfelől azért, mert “a többlettermék feletti rendelkezés és az ebből származó előnyök” osztályszerű egyenlőtlenségéről van szó. Másfelől, mert “A racionális redisztribúció társadalma... leírható egy dichotóm osztályszerkezettel, amelyben a tőkés–proletár osztályok dichotómiáját a redisztribútori pozíció körül szerveződő értelmiségi osztály és az újraelosztás jogától megfosztott munkásosztály dichotómiája váltja fel”. S ennek következtében, “ha van egyáltalán uralkodó osztály a mai kelet-európai társadalmakban, az semmiképpen sem a proletariátus, hanem inkább az értelmiség, ezek a társadalmak semmiképpen nem a proletariátus diktatúrái, hanem inkább egy értelmiségi élcsapat diktatúrái”.

Az értelmiség osztállyá szerveződésének kísérletét azonban a szerzők nem tartották a szocializmus sajátjának, ellenkezőleg, arról értekeztek könyvükben, hogy az értelmiség újra és újra nekilendülő igyekezettel tört arra, hogy uralkodó osztállyá szervezze magát. A kelet-európai korai szocializmusok sajátossága nem e törekvésekben, hanem abban áll, hogy ezredéves kudarcok után most “A racionális redisztribúció kibontakozásával – a történelemben először Kelet-Európában – kiépültek a társadalmi struktúrában az értelmiség osztálypozíciói, és maga az egységesedő értelmiség osztályhatalmának küszöbén áll.” Osztályhatalmának megszületéséhez – s mert még nem kész, csak születőben lévő uralkodó osztály, ezért *in statu nascendi* osztálynak nevezték – két lépcsőben jutott el. Az első lépcsőben, a kora szocializmus első szakaszában – s e tekintetben elfogadják Trockij elemzését – az ebben a könyvben “uralkodó rend”-nek nevezett bürokrácia uralkodott a már akkor is kiváltságos helyzetben lévő értelmiség felett is. Ez a rend sajátos módon született meg. Sztálin színrelépéséig – s ezt csak mi tesszük hozzá, a könyvben nem szerepel a megállapítás – az illegalitásbeli, majd a forradalombeli teljesítményei arányában jutott kiváltságához. Sztálin hatalomra kerülését követően viszont a hozzá – és a racionális redisztribúció elveihez – való hűség és megbízhatóság alapján került hatalomra ez a bürokrácia. “Ha gyorsan nőtt a párttagság, még gyorsabban bürokráciája, s ez a pártbürokrácia, föllendülve a társadalmi piramis csúcsára, nyomban igyekezett elkülöníteni magát a pártba belépni erőlködő, s még inkább a párton kívül

rekedt értelmiségi osztály egészétől. Kialakult tehát a pártbürokrácia, amelynek tagjai ugyan mind értelmiségiek, de az értelmiségieket, csupán, mert azok, nem bocsátja be automatikusan magába... Az osztály uralkodó rendjébe az értelmiségi csak akkor tartozhat, ha minden taktikai részletvonatkozásban feltétlen megbízhatósággal osztja a redisztribúció ethoszát... az uralkodó rend funkciója, hogy biztosítsa az összredisztribúció hatalmát a részredisztribútor technokrácia fölött, s a telos primátusát a techné fölött.”

A korai szocializmus második szakaszában azonban – a hrucsovi fordulatot követően – a káderelit rákényszerült arra, hogy kiegyezzen a hatalomra törekvő értelmiségi osztállyal, s annak avantgárdjával, a technokratikus elittel. Szelényi persze nem állt ennek az elitváltásnak a pártjára, az ő politikai értékrendje más volt: “De mi a helyzet a népi erők szövetségével; Egy olyan tengellyel, amely a munkásosztályt az új kispolgársággal kapcsolja össze?... Számomra politikai okokból ez az osztályszövetség a legvonzóbb, s összhangban van *Az értelmiség útja az osztályhatalomhoz* politikai értékrendszerével is”, amely “egy olyan társadalmi gazdasági rendszer” kialakulását feltételezi, “amely a nagyobb vállalatoknál megvalósuló öngazgatás és a kisebb vállalkozások kombinációján alapul.”

A redisztribútor káderelit és a technokrata elit kiegyezésének lehetőségét azonban már a könyv megírásakor is valószínűbbnek tartották a szerzők, s nem sok jót reméltek tőle. “A szocializmusban maga a kultúra válik az osztályhatalmát kiépítő értelmiség minden erőszakszervnél hatékonyabb fegyvelmező eszközévé: aki a zárt, irányított és megszürt kultúrát tanulja, agyába építi a rendőrséget...” A reményt azonban nem adták fel, s útjára indítottak egy olyan mítoszt, amely a szerzők szándékától függetlenül később nagy hasznot hozott a rendszerváltóknak: a marginális értelmiség mítoszát. A könyv üzenete szerint a szó eredeti értelmében vett káderelittel és a polito-technokratikus elittel szemben az igazi elitet a marginális értelmiség képezi, mert csak ez nem simul bele a társadalmi struktúrába. Azonban még a marginális értelmiség sem teljes egészében tartozik ehhez az igazi elithez. Ugyanis a “teologikus marginálisok nem az uralkodó rend rovására és a technokrácia javára igényelnek hatalmi eltolódást, hanem azt kérik számon az uralkodó renden, hogy túlzott engedményeket tesz a technokráciának, lemondott a szocializmus távlati célkitűzéseiről, hogy a társadalmi viszonyok humanizálása helyett a gazdasági növekedést helyezi előtérbe”.

Sokakat lenyűgözött a szamizdatként olvasott könyv addig ismeretlen gondolatvilága, és még szokatlanabb, de varázslatosnak tűnő nyelvezete. Úgy végezték, hívja őket az empirikus marginalitás státusa s végre nyelvet kaptak arra, hogy panaszait és vágyait elmondhassák, s

kilépjenek a nyelvi alattvalóság, a némaságra ítéltség birodalmából. A könyv legendából mozgósító, társadalomszervező erővé vált. S ez a későbben korrigálásra szoruló szellemi teljesítmény, minthogy pontosan azokat a kérdéseket tette fel, amelyekre szükség volt a szóban forgó csoport megtalálásához – mármint, hogy “mi az osztályellentétek gazdasági alapja” a létező szocializmusban – méltán talált nemzetközi elismerésre is.

Szelényi Szelényiről

Lelkesedésünknek azonban hamarosan véget vetett az a sajnálatos tény, hogy mégsem az értelmiség bizonyult annak a társadalmi csoportnak, amelyik a létező szocializmusban uralkodó osztállyá vált. Megfelelő kritikai elmélet híján ezért a “politikai tőkésosztály”, ha az egyre szaporodó válságok következtében egyre borongósabban is, de folytatta bújócskáját a honi hatalmak vendégszeretetét élvező kíváncsi értelmiségi szemek előtt is.

A száműzetésében ekkoriban már egyedül dolgozó Szelényi Ivánt azonban se a kiutasítás, se a távolság nem akadályozta meg abban, hogy az új tények alapján újragondolja eredeti elképzeléseit. A terjedelmi korlátok megakadályoznak bennünket abban, hogy nyomon kövessük azon a kacskaringós, de konzekvens úton, amelynek során eredeti elképzeléseit minduntalan hozzáigazította a változó valósághoz. Tér híján csak a főbb kérdések főbb állomásait említjük fel, hogy láthatóvá tesszük azt is, mely kérdésekben őrizte meg véleményét, s melyekben változtatott azokon.

Amiben a társadalmi változások követése során nem változtatott, az két, tulajdonképpen módszertaninak is felfogható meggyőződés: egyfelől az, hogy egy társadalom szerkezetének megértéséhez a szóban forgó társadalom politikai gazdaságtanából kell kiindulni, másfelől az ebből fakadó módszertani következmény, amely szerint a szocializmus társadalomszerkezetét nem rétegződés-elméleti alapon kell felfogni, hanem osztályelemzést kell végezni. S a rétegződés-elméletekkel szemben az ő megközelítési módját tartjuk pontosabb eredményekhez vezetőnek.

A szocializmusról szóló politikai gazdaságtanában hosszú időn keresztül megmaradt annál a véleményénél, hogy a létezett szocializmusban a magántulajdont megszüntették, s ezért a többlet elosztása a redisztribúció révén megy végbe ezekben a gazdaságokban. A megszüntetettnek feltételezett magántulajdon következtében viszont úgy vélte, hogy nem is a tulajdonviszonyok alapján kell elemezni ezen szocializmus gazdasági szerkezetét, hanem a

marxi gondolatok Max Weberre támaszkodó, de őt is kiigazító kritikája alapján. Így jutott el Polányi redisztribúció-elméletéhez, és azt alakította át a szocializmusra is alkalmazhatóvá, amely teljesítményéről 1990-es szellemi önéletrajzában így ír: “csaknem két évtizedes távlatból visszatekintve úgy gondolom, hogy eddigi tudományos munkásságom leglényegesebb teljesítménye az volt, hogy Polányi redisztribúció fogalmát a modern szocialista gazdaságokra mint kritikai fogalmat alkalmaztam.” S minthogy a redisztribúciónak magába a termelésbe is beavatkozó alapintézményének az államot tartotta az egész szocializmust “államszocializmusnak” nevezte. S mint látjuk majd, a nemcsak az elosztásba, hanem a termelésbe is beavatkozó állain fogalmának kiemelésével a szocializmuson is túlmutató, átfogó elméletet is felépített.

A nyolcvanas évek vége felé azonban Szelényi megváltoztatta álláspontját a szocializmus, pontosabban az akkoriban már kifejlett szocialista második gazdaság politikai gazdaságtanát illetően. A redisztribúció mellett elismerte, hogy “Az elmúlt tizenöt évben a szocializmus politikai gazdaságtanáról gondolkozva hosszú utat tettem meg a szocializmusnak mint racionális redisztribúciónak az eszméjétől a »szocialista vegyesgazdaság« gondolatáig. Gondolkodásom állandói nem igényelnek ismétlést, továbbra is úgy látom, hogy a szocializmus lényege a költségvetési szemléletű, redisztributív módon integrált gazdaság, de az elmúlt tizenöt évben megtanultam, hogy a tulajdonviszonyoknak nagy jelentősége marad a szocialista gazdaság elemzésében is.”

A tulajdonviszonyok fontosságának felismerése után azonban nem állt meg a gazdasági tulajdonviszonyok elemzésénél, hanem a kilencvenes évek elején, harmadik fordulatként, továbblépett a francia szociológus, Pierre Bourdieu kategóriái – az anyagi, a kulturális, a politikai és a társadalmi tokék – felé. Ennek alapján már úgy látta, hogy “A sztálinista társadalomszerkezet meghatározó tényezőjévé a politikai javak váltak”, a Kádár-korszakban pedig “a politikai javakhoz képest megnőtt a kulturális javak jelentősége” – e mellett – “Az anyagi tőke ismét a társadalom szerkezetét alakító szerepet kezdett játszani.”

A politikai gazdaságtani elvekben bekövetkezett változások természetesen nem hagyták érintetlenül a társadalom-szerkezetre vonatkozó elképzeléseit sem. Ennek legfontosabb eredménye, hogy a tulajdonviszonyok elemzése során felismerte, hogy a sztálinizmust követően lassacskán megszűnt a társadalom makroszerkezetének egységessége, s a “Kádár-korszak kettős társadalomszerkezetű” volt: együtt élt benne a “sztálinista rendiség és az új kispolgárság”. Mindezeknek viszont komoly következménye volt a” klasszikussá vált

könyvének fő társadalomszerkezeti tézisé, az értelmiség osztályá szerveződését illetően is: “A hatvanas évek végén, a hetvenes évek elején hihetőnek tűnt, hogy az értelmiség osztályhatalom felé vezető úton halad. A nyolcvanas évek során újra kellett ezt az elméletemet gondolnom, s akkor arra a következtetésre jutottam, hogy az értelmiséget legyőzte a nómenklatúra. Azt a hipotézist fogalmaztam meg ez idő tájt, hogy a meglehetősen váratlanul színre lépett szocialista vállalkozók új osztálya vált minden jel szerint a piaci reformok fő haszonélvezőjévé.”

A szocialista vállalkozók – akiket Szelényi a reformszocializmus kompromisszuma termékének tart, aminek következtében “a munkásoknak és mezőgazdasági dolgozóknak engedélyezték, hogy a második gazdaságban jobb jövedelmet szerezzenek” – azonban nem a fő haszonélvezők voltak. A fő haszonélvező piaci szocialista uralkodó társadalomnak a harmadik gazdaságba kiválasztott és beengedett része volt, amelyik mai szemmel is számottevő vagyonokra tett szert, s amelyik már a nyolcvanas évek közepére elérte azt, amit a harmadik gazdaságból kirekesztettek akkoriban úgy neveztek, hogy “a megvalósult szocializmus”. Minthogy azonban Szelényi a fő haszonélvezőket a második gazdaságba bekapcsolódni képes munkásokban és a parasztokban pillantotta meg, ezért rejtve maradt előtte az a harmadik gazdaság, amelyben a valódi haszonélvezők a piaci szocialista uralkodó társadalomnak a politikai tőkéjüket már akkor gazdaságira átváltani tudó tőkései voltak. Akik, tegyük hozzá, pontos meghatározás híján továbbra is nyugodtan folytathatták bújócskájukat, amely az ily módon negatív elitnek minősíthetők átmentéseként ismertté vált folyamatban csúcsosodott ki.

Állami termelő mód vagy globalizációs világrendszer-váltás

Mint az imént utaltunk rá, a létezett szocializmus korszakában keletkezett Szelényinek, a szocialista beavatkozó államról szóló elmélete. A racionális redisztribúció államával foglalkozó elemzések vezették el Szelényi annak felismerésére, hogy a szocialista állam, szemben a szociáldemokrata jóléti állammal, amely “a piacon keletkezett jövedelmeket osztja el újra”, a “bővített újratermelésre fordítható többleterméket központosítja az állami költségvetésben, s a termelőegységek közötti tőkemozgásokat nem a piac, hanem az állami költségvetési gazdálkodás, a redisztribúció koordinálja”. S mikor Szelényi nyugaton is szétnézhetett már kicsit alaposabban, ott is hasonló jelenségeket vélt felfedezni. A nyolcvanas évek eleji neokonzervatív hullám a jóléti állammal szemben lépett fel. Erre a neomarxisták az államszocializmus feldicsérésével válaszoltak. Ebben a helyzetben Szelényi, híven harmadik

utasság(?)ához, *Az állam viszonylagos autonómiája, avagy az állami termelőmód* című tanulmányában a neokonzervatív reprivatizáló “ellenforradalom” és a neomarxista, az államszocializmusra törekvő “forradalmiság” között keresett kiutat, “amely elemzés elsősorban a baloldali szociáldemokrácia szimpátiájára tarthatott számot”. E kiútkeresése közben jutott arra a következtetésre, hogy a magántőke “felmondta” a New Deal-ben kötött szövetséget, “megszökött az adóterhek elől, de továbbra is elvárta az államtól – melynek ilyen »tőkesztrájk« következtében elfogytak a pénzügyi forrásai – a tőkés termelés alapfeltételeinek a biztosítását. Úgy gondoltam, hogy ezt a tőkés állam csak akkor vállalhatja, ha egy új New Dealt köt a tőkével, melyben az állam valamiféle tervezési jogot nyer a termelőtőkés régiók és országok közötti mozgásában... s ez már többé nem fogható fel, mint a magántőkétől csupán relatíve független állam. Ebben az esetben az állam termelőtőkét reguláló tevékenysége már egy »állami termelőmód« kialakulását jelzi... a tőkés gazdaság megmarad a gazdaság domináns szektorának, de kiegészül a tőkés termelőmód ellentmondásait szisztematikusan korrigáló másodlagos állami termelőmóddal.” Amint arra azonban Szelényi is utalt, a nyolcvanas évek egyáltalán nem az állami termelőmód kialakulásának vált az évtizedévé, hanem talán sosem volt prosperitás köszöntött be ezekben az években. Amivel kapcsolatban csak sajnálni tudjuk, hogy e prosperitás “politikai gazdaságtanát” nem vizsgálta. Hiszen e prosperitás politikai gazdaságtana erős fénybe vonhatta volna azt a tényt, hogy a multinacionális vállalatbirodalmakból – amelyekre mint a nemzetek fölé idegenedő erőközpontokra szintén utal – egy nemzeti államok felett szerveződő gazdaság van kialakulóban, amely saját névválasztása szerint globalizációs uralkodó világtársadalommá szervezi magát. S ennek a nemzetállamok felett kiépülő globalizációs világtársadalommal beköszöntő “világrendszer-váltás”-nak döntő szerepe lesz a magyar átalakulást, s annak társadalom-szerkezetét illetően is.

A magyar átalakulás társadalomszerkezetéről

A nyolcvanas évek kettős szerkezetű magyar társadalmának elemzése után Szelényi, egy nagy kelet-európai kutatás vezetőjeként, megfogalmazta álláspontját az újra egységes makroszerkezetűnek, újra egyetlen makrotársadalommá szerveződőnek feltételezett “posztkommunista” társadalom jellegéről és annak osztályszerkezetéről is. Az egyetlennek vélt posztkommunista társadalom leírását is – s ezt csak üdvözölni tudjuk – politikai gazdaságtani elemzésre alapozza, amely alkalmat szolgáltat számára, hogy *visszatérjen az értelmiség*

tudáosztálya való szerveződésének téziséhez. Elemzésének fő megállapítása ugyanis az, hogy a posztkommunista társadalmakban a legfőbb szervező elv újra nem a tulajdon, hanem “a termelés kulcstényezőivel való rendelkezés”. Az állami vállalatokat tekinti ugyanis az alapvető gazdasági egységeknek, s ott azt találja, hogy azokban nem ment végbe a privatizáció, s ezért a *“személyes magántulajdonosok híján a menedzserek a technikai know-how-jukra hivatkozva igénylik a maguk számára” a rendelkezést.* S e rendelkezési jogot használják fel arra, hogy családtagjaik nevére kiváltott vállalkozási engedély birtokában állami vállalataik legzsírosabb jövedelmet biztosító termékeire rátelepedjenek. Szelényi Iván mindezek következtében úgy tartja, hogy az általa államszocializmusnak nevezett alakzat helyén az átalakulás után egy sajátos fajtájú kapitalizmus, *a menedzser-kapitalizmus alakult ki.*

A menedzser-kapitalizmusban viszont Szelényi állítása szerint újra az értelmiség kapott lehetőséget arra, hogy osztálya szerveződjön: “1989 azonban ismét változást hozott e két csoport” – ti. a szocialista vállalkozók és az értelmiség – “egymáshoz viszonyított helyzetében. A posztkommunizmus megrengette a talajt a szocialista vállalkozók lába alatt; csak kis részük volt képes élni az újonnan nyílt lehetőségekkel. Az igazi nyertesek ma az egykori szocialista menedzserek, s nem a szocialista vállalkozók.” Így aztán az osztályszerkezettel kapcsolatos fő hipotézisét Szelényi így fogalmazza meg: *“a posztkommunizmusban a kulturális tőke vált a hatalom és a kiváltságok főforrásává, a gazdasági tőke ehhez viszonyítva csak másodlagos, kiegészítő szerepet játszik... A posztkommunizmus domináns osztálya a tág értelemben vett értelmiség, pontosabban az értelmiség három egymáshoz szorosan kapcsolódó elitje. A legnagyobb hatalommal az új politokráciával szoros kapcsolatot kiépített menedzser-elit rendelkezik. Az új domináns osztály részét alkotja, még ha másodhegedűsként is... a humánértelmiségi elit: a tudományos és művészértelmiség sztárjai és a média vezető egyéniségei. A tulajdonos polgárságnak egyelőre meg kell elégednie a középosztályi pozícióval.”* Ennek következtében az átalakulás döntő évének 1989-et tartó Szelényi úgy vélekedik erről az évről, hogy *“1989 a menedzser-elit sikeres forradalma volt, mely során e réteg, s általában a kései államszocializmus új technokráciája győzelmet aratott régi ellensége, a redisztribútorok, az államszocializmus uralkodó bürokratikus rendje felett.”*

Amennyire nem oszthatjuk az értelmiség uralkodó osztálya emelkedésének gondolatát, annyira értünk viszont egyet Szelényinek azzal a megállapításával, hogy az átalakulási törvény adta lehetőségeket felhasználó, vállalataik tulajdonosává vált káderek, akiket *“nómenklátúra burzsoáziának”* és *“komprádor értelmiségnek”* nevezett, azaz a *“menedzseri osztálynak*

uralkodó ideológiája a monetarizmus”. Amely monetarizmusnak az új menedzserréteg számára *“ugyanaz a funkciója, mint a szocialista uralkodó elit esetében a marxizmus-leninizmusé volt... a kommunizmus forradalmának ma a monetaristák sokkterápiája felel meg”*.

A menedzser-kapitalizmus elmélete, s benne az értelmiség uralkodó osztályá szerveződésének tana, sajnos a bürokrata és a szocialista vállalkozó osztályhoz hasonló hibában szenved. Elfedi az átalakulás valódi nyerteseit, összemossa a vesztesek nagyobb csoportjaival. E tétel cáfolatául elegendő arra utalni, hogy a humánértelmiségi elitnek a médiában, a művészetben, de akár a tudományban is vezető szerepet nyerőkkel való azonosítása micsoda egyoldalúság. Hiszen a sztároltak köre csak kis részét fedi le az értelmiségi elitnek, amely nagyobb részének az átalakulásban valójában csak a gyámidióta szerepét utalták ki, s ilyenként még csak a közelébe se kerülhetett a váltást irányító és abban uralkodó helyzetbe került új uralkodó osztálynak. Így viszont a menedzser-kapitalizmus és az értelmiségi uralkodó osztály teóriái – a szerző szándékától függetlenül – az átalakulás tényleges haszonélvezőinek, az új uralkodó osztályoknak az elfedésére szolgálnak, s ennek következtében most Sztálin elvtárs helyett Monetokrata polgártársból válhatnak ki somolygást: az új uralkodó osztály éppúgy elbújhat e társadalom- és uralkodóosztály-meghatározások mögé, mint ahogyan a párttársadalom politikai tőkés uralkodó osztálya bújhatott el az “államszocializmus” és a bürokrácia, illetve a “redisztribútori osztály” meghatározásai mögé.

A monetarizmusával a marxizmus-leninizmus hatalmi mintái szerint eljáró uralkodó elit teljesítménye, mindezek következtében, semmivel se jobb, mint a volt politikai tőkés elité, éppúgy “árulás” az elit hivatással szemben, mint elődjéé volt. Hiszen, mint azt a Szelényi által is alapszerzőként elfogadott Bourdieu írja egy helyütt, ez az elit pontosan azt tette a felszabadulást és tisztességes megélhetést vágyó Magyarországgal, amit a latin-amerikai és afrikai komprádor társai, akik személyes anyagi előnyeik és kiváltságaik megőrzése érdekében országaik szegénységét adták el a globalizációs világtársadalombeli hódítóknak. S ennek is következménye az a Szelényi Iván által is sajnálkozva felpanaszolt tény, amely arról tanúskodik, hogy az ország elit pozícióit kisajátítók elveszítették az elitek egyik legfontosabb jellemzőjét, s ezért elitből elnémultak gyülekezetévé degradálódtak: “A posztkommunista átalakulás legelkedvetlenítőbb következménye a kritikai gondolkodás leépülése, amit azzal magyaráznék, hogy az új domináns osztály könnyedén kooptálta a posztkommunista étoszba az elitértelmiséget”.

Szelényi Iván azonban újra képes volt példát adni az általunk ugyan kritizált, de ehhez a

negatív, elnémult elithez viszonyítva súlyosan kritikai gondolkodás vissza-hozatalával a magyar szellemi életbe. Most már csak az a kérdés, hogy az átalakulás során elnémított másik elit képes lesz-e arra, hogy e mintán felbuzdulva kiformalja a mai kor kritikai gondolkodását, és ennek diskurzusában kifejlessze a maga kritikai nyelvét.

Amit hozzátehetünk

Ahogy annak idején Szelényi politikai bátorsága és erkölcsi ereje volt az, ami szellemi teljesítménye mellett tiszteletünket kiváltotta, s ami magatartási mintául szolgált sokak számára, most erre a mintára támaszkodva ajánljuk tiszteletünk fenntartásával vitázó jóindulatába, a következő megjegyzéseket.

Mondandója, s az az általa megvilágosított tény, hogy a régi helyett új komprádor “elit” fogságába került a rendszerváltás reménykeltő heroizmusa, megerősítette az elemzései kapcsán felmerülő kételyeinket. E kételyek, melyek a szellemi önéletrajzában megfogalmazott fő pontok közül háromra – sorrendben a volt rendszer jellemzésére, annak politikai gazdaságtanára és társadalmi struktúrájának leírására – vonatkoznak, apró, szinte elhanyagolhatóan lényegtelennek tűnő kérdésekben fogalmazhatók meg. De hát a tudománytörténet azt tanúsítja, hogy a “reziduumok”-ra vonatkozó kérdésekből nőttek ki az új megoldások.

A kérdéseket, minthogy Szelényi szellemi önéletrajzában Németh László szárszói beszédének egyedüli realizmusára hivatkozott a harmadikutasok közül, az ott használt némethlászlói metafora felhasználásával fogalmazzuk meg.

Ha a bennszülötteket fehérek gyarmatosítják, fehérekké válnak-e a bennszülöttek is?

Szelényi Iván abból a feltevésből indul ki, hogy a múlt rendszer kezdete kori magyar társadalma mindenestől szocialista volt. Úgy is nevezi ezt a társadalmat, hogy “államszocializmus”. S ha azt mondjuk, hogy ez nem így volt, talán meglepetést váltunk ki. Hogy e meglepetést mihamarabb eloszlassuk, a következőkre utalunk: Egyfelől arra, hogy a “későkádári létező szocializmust” Szelényi Iván se tudta egyetlen társadalomként leírni, kettős társadalomként, “államszocializmus” és tőkés-piaci társadalom kettőseként nevezte meg. Azaz kimondatlanul is elfogadhatónak tartja azt a tézist, hogy *egyetlen államhatáron belül nemcsak egyetlen egy, hanem több, szervezetében minőségileg különböző makrotársadalom élhet együtt egy időben is.*

Másfelől arra az általa ki nem mondott, de az általa is elismert többszörös makrotársadalmi szerkezetből következő tényre, amit tézisszerűen így fogalmazhatunk meg: *egy többszörösen összetett makrotársadalmi szerkezet nem mindegyik tagjának kell teljes társadalmi organizmusnak lennie, azok némelyike, esetleg többsége is lehet "csonka társadalom" is.* Ezeket a csonka társadalmakat úgy képzelhetjük el, mint a kultúrnemzetek azon részét, amelyet az "anyanemzet" államhatárain kívülre szakítanak le torz hatalmak. A kultúrnemzet kisebbségi léte azért olyan elviselhetetlen, mert csonkolt társadalomszervezetbe kényszeríti az elszakítottakat: társadalomszervezetük mélyszerkezetén és kultúrájukon-nyelvükön kívül saját gazdasági és politikai szervezeteiket megsemmisítik, s azok nélkül kell fenntartaniuk önazonosságukat. A kultúrnemzetek autonómia-törekvéseinek lényege nem a fogva tartó államokból való kiszakadás, hanem a csonkolt társadalomszerkezet teljessé tétele, a társadalmi hadirokkantságból a társadalmi egészségbe való visszatérés. Nos, a szocializmus első korszakában sem sikerült – hogy sikerülhetett volna egyik percről a másikra – a korábbi hármas, történeti-nemzeti, polgári és paraszti-népi makrotársadalmi szerkezetet nyomtalanul megsemmisíteni. E hármas társadalom-szerkezet tovább élt, igaz – most már az új kategóriával megnevezve – csonka társadalomként a hódoltságban is.

Ezeknek a csonka társadalmaknak a fennmaradását kimondatlanul ugyan, de Szelényi is elismeri, amikor úgy ír, hogy az általa "második társadalomnak" nevezett makrotársadalom a régen volt készségeket használta fel ahhoz, hogy "csendes forradalmát", a második gazdaság és második társadalom kiépítését véghez vigye, s itt a paraszti-népi társadalom gazdálkodáshoz értő részének felemelkedésére utal. Egészítsük ki a felemelkedő társadalmak körét egy kitűnő, többek által készített egyetemi szakdolgozat kutatási eredményével: a cselédfalvakkal szemben a gazdálkodóvá süllyedt nemesi falvak voltak azok az aprófalvak, amelyek élni tudtak a kényszerből engedélyezett vállalkozási lehetőségekkel. S elegendő csak utalni a kiskereskedelmi és kisipari hálózat fennmaradására, majd a zsilipek felnyitása utáni felduzzadására, hogy a polgári társadalom csonkaságból való regenerálódását is tényként könyvelhessük el.

Ami, összefoglalva az egy államhatáron belül elhelyezkedő teljes és csonka társadalmakból álló többszörösen összetett makroszerkezetre vonatkozó téziseinket, azt igazolja, hogy a bennszülöttek nem váltak vörössé attól, hogy vörösök kerekedtek fölélük, csak csonka társadalmakként éltek hódoltsági életüket, de olyanokként, melyek megőrizték létazonosságukat.

S csonkoltságukon kívül meg egy fontos jellemzőjük volt ezeknek a társadalmaknak: az, hogy alávetett, azon belül gyarmati helyzetben voltak, egy uralkodó valóság kezdetben egyetlen uralkodó társadalomból álló gyarmatosító uralkodó társadalom gyarmatai. S csak ez az egyetlen, hamarosan teljes társadalommá szerveződő uralkodó társadalom volt “szocialistának” nevezhető a többszörösen összetett, elsőgenerációs szocialista makrotársadalmi szerkezeten belül, a csonka társadalmak azonban nem. Amiből viszont az is következik, hogy ez a makrotársadalmi szerkezet szociális oldalról tekintve nem nevezhető állam-szocialistának.

Ha a fehérek üzemei nyereségesek, kell-e a bennszülöttek többletét újra elosztani?

A rövidség okán pontatlanul feltett, később pontosítandó politikai gazdaságtani kérdéssel folytatjuk a kis kérdések sorát. A címben megfogalmazott kérdésre, mikor már nyilvánvalóvá vált megkerülhetetlensége, Szelényi is utalt: a második gazdaság emancipációjának indoklása közben úgy fogalmaz, hogy a magánfelhalmozást ösztönző gazdaságpolitikára “a ráfizetéses állami szektor visszaszorítása” érdekében is szükség van. Sajnos a ráfizetéses, azaz veszteségtermelő szektor gazdasági bajainak okát Kornai magyarázatával megválaszolnak is vélte: “Tartalmát tekintve a mi racionális redisztribúció fogalmunk pontos megfelelője annak, amit később Kornai »bürokratikus koordinációnak« vagy »puha költségvetési korlátnak« nevezett”. S ezzel a redisztribúcióval magyarázza a működési zavarokat, a “fehérek üzemeiben” fellépő hiányt is, amiért aztán a redisztribúciót újra csak működtetni kell: “a vállalati jövedelmek újraelosztásával – vagyis redisztribúciójával –, mint a hiány ... legfőbb okával, illetve indikátorával foglalkozik.”

A körkörös meghatározás hibája elfedi azt, hogy Kornai válasza csak a “fenomenológiáját” adja meg a szocializmus gazdasági problémáinak, a hiány és a bürokratikus koordináció jelenségeinek leírásával. Amit meg kellett volna válaszolni, az éppen az, hogy miért is voltak veszteségesek a “ráfizetés szektor” vállalatai. Azaz nemcsak az újraelosztás, hanem azt megelőzően *a veszteségtermelés politikai gazdaságtanát* is meg kellett volna írni.

A veszteségtermelés okainak feltárásához fel kell ismernünk, hogy a *makrotársadalmak létminőségei különbözhetnek egymástól, s hogy a különböző létminőségű társadalmi terekben a formálisan gazdaságnak nevezhető tevékenységek is létszerűen különböznek egymástól*. E tézisünk alátámasztására legyen szabad Szelényiék tanítómesterének, a redisztribúció fogalmát kidolgozó Polányinak a különböző gazdaságokról szóló leírására hivatkoznunk. Ő a piaci és a redisztributív gazdaságok mellett még a reciprocitáson alapuló gazdaságokat is megemlíti, s

éppen azt írja le, hogy ezek mindegyike más-más érték, s ebből következően más tét eléréséért, s más elvek alapján működik, azaz e gazdaságok létminősége különbözik egymástól.

Ezt a gondolatot folytatva ismerhetjük fel, hogy *a szocializmus első szakaszában felépített uralkodó társadalom létminősége “elpolitikásított” volt.* Ami azt jelenti, hogy *a gazdaság nem a nyugati értelemben vett gazdasági profit, hanem politikai profit elérése érdekében működött.* Nem a gazdasági, hanem a politikai nyereség elérése volt a célja: a több szocializmusnak és vele az uralkodó társadalommal való azonosulásnak, valamint az alattvalók lojalitásának az elérése a többlettermékek révén volt a termelés célja, amint azt hirdette is az akkori vezetés. A politikai nyereség szempontjából viszont nem számított, hogy gazdaságilag mennyibe is kerül a politikai profit megtermelése. S minthogy nem számított, ezért nem is számoltak vele: *a gazdasági veszteségtermelés ellenére is fenntartották ezt a szektort, mert politikai profitot eredményezett.*

Ezeknek a politikai profitra termelő vállalatoknak a körét éppen ezért korábban *politikai ipari műveknek* neveztük. A politikai és a gazdasági profit szétválasztásán alapuló politikai ipari műveknek volt a sajátossága, hogy miközben politikailag nyereséget, aközben gazdaságilag veszteségeket termeltek, s a veszteségek felhalmozódása nyomán keletkezett a Kornai által megnevezett hiányjelentős része is.

A politikai ipari művek politikai *gazdaságtana* azt is megmutatja, hogy *a redisztribúció kettős volt.* Egyfelől az uralkodó társadalom kiépítési költségeinek a finanszírozásához a belső gyarmatokról “csoportosították át” általa az uralkodó társadalomba a gyarmatokon megtermelt többletet, sőt még annál is többet. Másfelől az uralkodó társadalmon belül, a gazdaságilag is nyereséges politikai ipari művek többletét osztották szét a veszteségesek között. Másként: *a redisztribúció* nem egyszerűen a hiány elosztásának, hanem *a kiépítési költségek és a veszteségtermelés finanszírozására szolgáló források begyűjtésének intézménye volt.* Az így kialakult kettős redisztribúció aztán már valóban okozott további “zavarokat” az összgazdaság működésében, s a hiányok fokozódásához vezetett.

A szocializmus politikai gazdaságtana ezért a politikai ipari művek imént jelzett politikai gazdaságtana alapján állva építhető fel. Ugyanakkor valóban csak a redisztribúció politikai gazdaságtanával együtt alkalmas arra, hogy leírja a szocialista gazdaság működését.

Ha a bennszülött szabadságot akar, elegendő-e elzavarni a munkafelügyelőt?

A politikai ipari művek politikai gazdaságtanának viszont messzemenő következményei

vannak a szocialista társadalom szerkezetére nézvést is.

Először is arra hívja fel ez a politikai gazdaságtan a figyelmet, hogy *nem a redisztribútorok képezik önmagukban az uralkodó osztályt, hanem a politikai ipari művekben található ennek az uralkodó osztálynak az elsődleges csoportjai.*

Szemben ugyanis azzal, amit Szelényi elfogadott az önlegitimáló ideológiájából, hogy az megszüntette a magántulajdont, s állami tulajdonnal helyettesítette, a politikai ipari művekben megőrződött a magántulajdon, mégpedig a személyes magántulajdon. Csak ez a személyes magántulajdon az elpolitikásított létminőséget vette fel: nem közvetlenül a termelőeszközökhöz kapcsolódott, hanem politikai érdekekből és csapaton belüli lojalitásokból állt. S ezeknek a politikai érdekeknek és lojalitásoknak a személyes magántulajdona tette lehetővé, hogy a termelés céljait meghatározzák, a termelési eszközöket e célok szolgálatába állítsák, s a felhasználásukkal megszerzett *politikai profit egy részét maguknak kisajátítsák e politikai magántulajdonosok. S minthogy a személyes teljesítményekből előálló politikai profit, politikai többlet magánelsajátítása is végbement a politikai ipari művek elpolitikásított gazdaságban, ezért a rétegződés-hívőkkel szemben a Szelényi által is megnevezetten “osztályt” képeztek ezek a politikai magántulajdonosok. Akiket éppen ezért politikai tőkésosztálynak nevezhetünk.* S ez a politikai tőkésosztály küldött ki magából csoportokat arra a feladatra, hogy a politikai profitcsináláshoz szükséges gazdasági javaknak a politikai tőkésosztály érdekeit szolgáló újraelosztását elvégezzék. A redisztribútorok ennél fogva valóban osztálycsoport voltak, de nem önmagukban, hanem csak a politikai ipari művek politikai tőkésosztályával egyetemben képeztek osztályt.

Továbbá akkor nevezhetnénk ezt az uralkodó társadalmat intézményi oldalról nézve államszocializmusnak, ha a politikai ipari művekben található személyes magántulajdonnal rendelkező politikai tőkésosztály politikai tőkéje az államhoz kapcsolódna: állami magántulajdon lenne. Azonban a politikai ipari művek politikai tőkésosztálya, s ez különösen az első periódusban volt jól látható – s Szelényi le is írja a Sztálinhoz való hűség jelentőségét tárgyalva –, politikai tőkéjét nem az államtól nyerte el, hanem a párttól. Éppen ezért *pártpolitikai tőkésosztálynak*, s a politikai ipari művekből és a politikai racionalitásnak engedelmesskedő újraelosztás intézményeiből álló gazdaságot *pártgazdaságnak* nevezhetjük, s az uralkodó társadalmat magát *párttársadalomnak*. Olyan párttársadalomnak, amely a belső gyarmatai kifosztásához felhasználja az újraelosztó államot – ide irányítva a pártpolitikai magántulajdonnal igen, de tőkével nem rendelkező redisztribútor bürokratákat –, de amely

maga nem *államtársadalom, hanem párttársadalom*. Éppen ezért *államszocializmus helyett helyesebbnek tartanunk pártsocializmusnak nevezni a klasszikus szocialista társadalmat*.

Ugyanakkor a politikai ipari művekben nemcsak politikai tőkésék, de politikai bérmunkások is találhatóak, említésüknél többre azonban e rövid, jobbra csak tézisek sorakoztatására elegendő írásban nem telik. Említésük is elegendő azonban ahhoz, hogy jelezzük: *a politikai ipari művek, s ezzel az uralkodó párttársadalom maga, a gyarmatok csonka társadalmi nélkül is osztálytársadalom*. Amelynek az a sajátossága, hogy egyfelől mindkét osztálya politikai osztály, másfelől hogy alávetett, *politikai bérmunkás osztálya* a gyarmatokhoz való viszonyát tekintve “uralkodó osztály”. Uralkodó volta kifejeződik abban is, hogy gazdasági veszteségtermelése ellenére is magasabb bérhez jut, mint az ugyanazon munkát végző és gazdasági nyereséget termelő gyarmati bérmunkás kollégája – a redisztribúció jóvoltából.

Mindezekből azonban az is következik, hogy Szelényiék tévedtek, mikor a Trockijjal induló bürokrácia-osztály koncepcióhoz csatlakoztak. Mégpedig kettősen is. Egyfelől azért, mert a párt kettős szerkezetű – és nemcsak kettős bázisú – párt volt. E kettős szerkezetű egypárt egyik szerkezeti elemét az általunk *testületi pártnak* nevezett párt képezte. E testületi párt *a pártpolitikai tőkésosztályának pártjaként épült fel* s működött, mégpedig úgy, hogy oda még csak elvétve se kerülhetett be a másik pártból senki. S ez a magyarázata a Szelényi által kielégítően meg nem indokolt ténynek, hogy a testületi párthoz tartozó közgazdászprofesszornak miért volt nagyobb beleszólása a döntésekbe, mint sok bürokratának. Azért, mert a bürokraták nem rendelkeztek azzal a pártpolitikai tőkével, amivel a testületi párt tagjai, mint például az említett közgazdász professzor – bár politikai magántulajdonuk nekik is volt. Ám ez a politikai magántulajdon tőkésíthetetlen volt, nem “érdem” volt, mint a testületi párt tagjaié, hanem csak igazodási hajlandóság és “megbízhatóság” (amivel persze a testületi párt tagjainak is rendelkezniük kellett). Ennek következtében azonban sokszor még a *redisztribútor bürokraták* is, akárcsak a politikai bérmunkások fizikai munkás csoportja, nem az uralkodó, hanem az *alávetett politikai bérmunkások osztályához tartoztak a párttársadalmon belül*.

A testületi párt érdemre alapozott politikai tőkésosztálya viszont nem volt azonosítható az értelmiséggel, még ha értelmiségiek is kerültek közéjük. De mint Szelényi is írta, nem számított a “rend” értelmiségijeinek, hogy a másik is az, szolidaritásukat nem az értelmiségi mivolt, hanem a politikai tőkével való rendelkezés szervezte. Értelmiségiek csak annyiban lehettek az új osztálytagjai, ha pártpolitikai tőkével is rendelkeztek. Azaz *nem a szubsztantív racionalitás*

volt az a tőke, amelynek révén az értelmiséget az uralkodó osztályhoz való tartozásra kiválasztották, hanem a politikai tőke.

A politikai ipari művek politikai gazdaságtana így azt mutatja meg, hogy az új osztály, amely a szocializmus kudarcaiért felelős, a politikai ipari művek politikai tőkésosztálya és annak "politokráciája", nem a bürokrácia, nem is annak redisztribútor része, de nem is az értelmiség és nem is annak szubsztantív racionalitásba dezertáló teleokráciája, nem a tudásosztály. Sőt azt is megmutatja, hogy ezen a politikai tőkésosztályon kívül még egy új osztály is létezett a szocializmusban: az alávetetten uralkodó helyzetben lévő politikai bérmunkás káderosztály, amelyhez tartozott a bürokráciából még a redisztribútorok egy része is.

S így a szocializmusnak nem bürokratikus teleokratikus, hanem politikai tőkés elitje volt, aminek messzemenő következményei támadtak nemcsak elméletileg, de az átalakulás egészét tekintve is, mint látjuk majd.

A párttársadalom azonban csak a hatvanas évek közepéig volt egyedül az uralkodó társadalom helyzetében Magyarországon. Ezt követően kiépítették a két fejlődési – a klasszikus és a fejlett – szakaszon átmenő piaci szocializmust, s velük szemben a fejlett párttársadalmat is. Ettől kezdve még az uralkodó társadalmi valóságban belül sem beszélhetünk csak egyetlen makrotársadalomról. A vég elkövetkeztekor legalább négy, a csonkaságból a kiépítettségig tartó út különböző szakaszaiban járó, de egyaránt elpolitikásított létminőségű makrotársadalom zsúfolódott össze az uralkodó társadalmi valóságban, amely makrotársadalmak egyfelől saját uralkodó osztályokkal – elitekkel – rendelkeztek, amelyek egymással is élethalálharcot vívtak, másfelől gyökeresen különböző volt a viszonyuk az átalakuláshoz.

Elhíheti-e a bennszülött, hogy a bikacsök gyarmatosítja?

Amint igyekeztünk vázolni, a létezett szocializmus esetében még Magyarországon is csak erős fenntartásokkal volt alkalmazható az államszocializmus megjelölés. Sokkal inkább pártszocializmusnak kell neveznünk az akkori uralkodó társadalmakat, ha jellegüket meg akarjuk nevezni. A többi létezett szocialista országban, amint arra Szelényi is többször utalt, a piaci szocializmus közel sem fejlődött ki olyan mértékben, mint nálunk. S ezért az állami termelőmód elképzelést se tartjuk pontosnak, legalábbis nem a létezett szocializmus országaiban. Elsősorban azért nem, mert a termelés a pártpolitikai művekben zajlott, és a redisztribúciót is a pártból irányították. Ennek következtében a létezett szocializmusokat inkább párt termelési móddal jellemezhetjük, amelyen belül a gyarmatosító államot eszközként

használták fel az újraelosztás megszervezéséhez és lebonyolításához, de szerepe ezzel véget is ért.

A világ tőkés felére vonatkozó elemzéseik is azt mutatják, hogy az állam és a termelésbe történő állami beavatkozás ott is csak valami másnak volt az eszköze. Mint idéztük, Szelényi is foglalkozott a multinacionális vállalatok világgazdasági pozíciójának meghatározásával, s arra a következtetésre jutott, amire sokan mások, köztük mi is: a multinacionális vállalatok és a nagybankok nemcsak kibújtak a nemzeti államok ellenőrzése alól, hanem – s az állami termelőmódról szóló elmélet megdőlése után ennek a politikai gazdaságtanát nem vizsgálta már Szelényi – tőkeerejükkel fogva diktálni is képesek a nemzeti államoknak. Azaz elsősorban *nem arról van szó a mai világgazdaságban, hogy az államok beleszólnak a termelésbe, hanem arról, hogy a magánvállalkozások beleszólnak az államok működésébe, s a nemzeti államok működését a multinacionális érdekek szolgálatába állítják*, Ami ellen persze a nemzetállamok nemzeti tőkései igyekeznek védekezni, s védekezésként a nemzeti államokat is felhasználják. Amire harsány nacionalistázással válaszolnak a multinacionálisok: multinacionalizmusuknak ugyanis útjában áll a klasszikus egynemzeti nacionalizmus. Abban persze Szelényinek igaza van, hogy a szociáldemokraták kormányai az államnak több beavatkozást igényelnek, mint a liberálisok, hiszen ők nemcsak a nemzeti tőke, de a nemzetállamok polgárainak érdekeit is szem előtt tartják a “multinacionális szervezetember” támadásai közepette. S az állami termelőmód kialakulásának, ha van egyáltalán esélye, s nem foglalják el ellenfelei a nemzetállamokat időnek előtte, s szovjet mintára nem használják fel a nemzeti tőke megsemmisítésére, nagyjából nem belgazdasági, hanem világgazdasági okai lesznek. Azaz az állami termelőmód kiépítése, ha lesz is, menekülés: a nemzeti tőke és a nemzeti polgár menekülése a nemzetállamhoz, kivédendő a multinacionális beavatkozást.

Felibe-harmadába hagynánk azonban elemzésünket, ha nem tennénk fel azt a kérdést, hogy vajon milyen a multinacionális világgazdaságnak a társadalom-szervezete, s e társadalomszervezet milyen társadalom-szerkezetbe rendeződik?

Megint csak tézisszerűen: a multinacionális vállalat-birodalmak, miközben egymással is öldöklő küzdelmeket folytatnak, azonközben saját társadalomszervezet kialakulása felé haladnak. Ennek a társadalomszervezetnek már nevet is adtak, így magunk is ezen a néven emlegetjük majd: *globalizációs* társadalomszervezetet építenek ki. Ennek a globalizációs társadalomszervezetnek nem az adja a lényegét, hogy a világot átfogni képes terjedelmű vállalatokból áll. Sokkal inkább az, hogy a már a modernizáció által is megosztott és

hierarchikusan megszervezett szociális világot tovább osztja, s a nemzeti szerveződések felett alakít ki egy *uralkodó világtársadalmat*. Ráadásul ez az uralkodó globalizációs világtársadalom már nem írható le a klasszikus modernizációs fogalmakkal, ugyanis az elavult modernizációt – itt ki nem fejthető – új szervezettel, úgy is mondhatjuk, új létmóddal váltja fel. Ezért a globalizációt nem terjedelmi, hanem tartalmi-minőségi ismérvek alapján tartjuk jellemezhetőnek.

A globalizációs uralkodó világtársadalmi valóság a modern – az meg a hagyományos – társadalmak felett helyezkedik el az ily módon hierarchikusan szervezett világtársadalmi térben. A globalizációs világtársadalom gazdasági alapegységei a – pénzügyi, illetve reálgazdasági – *globalizációs vállalkozások*. Ezek politikai gazdaságtani elemzésének – másra a helyszűke miatt e kérdésnél sincs lehetőség – végszavai: a globalizációs vállalkozások a világtermelés kiemelkedően nagy részét állítják elő, termelésüknek ez mégsem célja, hanem csak az eszköze. A globalizációs vállalkozások termelésének elsődleges célja, hogy nemzetek feletti hatalommá váljanak, a nemzetállamoknak dirigálni tudjanak. *Azaz termelésüknek a valódi célja a hatalomtöbblet, másként a politikai profit megtermelése.*

E globalizációs vállalkozásokról azt tartják, bennük a magántulajdon már feloldódott, a részvényesek nagy tömegei, köztük az alkalmazottak is tulajdonosok egy-egy ilyen megavállalkozásban. A részvénytársaságokat kissé módosult formában, azonban mégis régi típusú tőkés tartják kézben. A tulajdonosi funkciókat ugyanis nem a kisrészvényesek tömegei, hanem az úgynevezett “ellenőrző pakett” – ehhez manapság a törzstőke tíz százaléka is elegendő – tulajdonosai gyakorolják. A globalizációs világtársadalom uralkodó osztályát éppen ezek a pakett-tulajdonosok képezik. S minthogy pakettjük is, termelési céljuk is hatalmi jellegű, pakettpolitikai tőkésnek nevezhetjük őket. A globalizációs uralkodó társadalmon belül a *politikai tőkésekkel szemben* – s ezen, ha van egyáltalán, a törperészvény birtoklása semmit se változtat –, alávetett helyzetben olyan *bérmunkások állnak*, akik extra munkabért kapnak. *Azaz a modern és a hagyományos nemzetek felett elhelyezkedő globalizációs társadalom is osztályokra tagolt.*

A globalizációs hatalomtermelő vállalkozások társadalomszervezete azonban nemcsak osztályszerűen nem egységes, a modernizáció által kifejlesztett polgári “nemzetekhez” hasonló tagolódás is jellemzi. Gondoljunk csak például az amerikai és a japán, vagy akár európai globalizációs vállalkozások között dúló ádáz küzdelemre. Minthogy emlékeztetnek ugyan a modern polgári nemzetekre, de a felettük kialakított világtársadalmi szinten szerveződnek meg,

a globalizációs világtársadalom e megoszlását “szupranacionális” tagolódásnak nevezzük. A jelenkort e megoszlás következtében a szupranacionális szerveződések közti – a sorban immár harmadik – puha világháború korának nevezhetjük. E harmadik puha világháború tétje, hogy melyik szupranemzet lesz a globalizációs világtársadalom, s vele a világ ura. E háborúban a sikernek az egyik feltétele, hogy melyik szupranemzet mekkora kifosztható régiót tud maga alá gyúrni, hogy továbbépítési és háborús költségeit vele fizettesse meg. Ebben a háborúskodásban a szupranacionális szerveződések terjeszkedésének – utaltunk már rá – az elsőgenerációs modern egynemzeti alakulatok útjában állnak, s ezért azokat el akarják tiporni. A modern nemzetek elleni fellépésük azonban nem a modern nacionalizmusok meghaladása, csak globalizációs megismétlése, szupranacionalizmus, amely a polgári nemzetet azért akarja megsemmisíteni, hogy egyetlen hatalmas tömegtársadalommá tehesse gyarmatait.

A globalizált régiók megszervezésének technikája – s itt térünk rá a globalizációs világtársadalom harmadik tagolódására –, mint minden birodalmi építkezés esetében *az uralkodó szupranemzetek és a kifosztandó régió között felépített, helytartói és beszállítói státusú peremtársadalom kiépítése*. E peremtársadalom kiépítésére a szupranemzetek a maguk alá kényszerített régió kifosztásából származó bevételüknek csak törmelékeit hajlandók fordítani, de ez is elegendő ahhoz, hogy a Szelényi által említett komprádor-csoportot megvegyék. E komprádor-csoportok, mivel szem előtt vannak, kiválóan felhasználhatók arra, hogy az avatatlanok szeme elől elfedjék a globalizációs szupranemzeteket, s azok politikai tőkésosztályait, s mindezen felül e csoport szolgál arra is, hogy felfogja a kifosztás elleni lázadások haragját és bosszúját a szupranacionális, politikai tőkésosztály elől, amint azt a latin-amerikai percc-huntáknál láthattuk. E globalizációs-birodalmi peremtársadalmak kiépítésének és a komprádor osztály által történő működtetésének az állami termelőmód szempontjából két következményét emeljük ki. Az első következmény az, hogy a *nemzetállam* a globalizációs gyarmatosítást segítő eszközzé válik, *a szupranacionális politikai tőkésosztály diktátuma és érdekei szerint működik*. Az ebből a tényből következő második következmény pedig az, hogy a nemzeti termelésbe való állami beavatkozás, s vele a Szelényi által *állami termelőmódnak* nevezett jelenség csak álca – *a globalizációs világrendszerelváltás lényegét képező globalizációs termelőmód álcája*.

Hogy is néz hát ki az átmenet társadalom szerkezete Magyarországon?

A szocializmus uralkodó társadalmi valóságáról és a globalizációs termelőmód makrotársadalmi szerkezetéről elmondottak fényében, úgy véljük, pontosabban válaszolható meg az a kérdés, hogy az “államszocialista rend bomlása milyen következményekkel jár a társadalmi rétegződésre”.

Egyfelől láthatóvá válik az, hogy az átmenet előnyeit a fejlett piaci-szocialista társadalom uralkodó osztálya és az általa is támogatott, s a többszörös gazdaságszerkezet idején megerősödött volt polgári társadalom uralkodóinak maradvány része, különösen szövetségalakításukat követően, élvezte azáltal, hogy a szocialista politikai tőkések közül átlépett a globalizációs-politikai kistőkések közé, s komprádorrá vált. Az is láthatóvá válik, hogy a választások sikereit kihasználva az előnyök egy kis részét kiharapta magának a történeti-nemzeti társadalom uralkodóinak élelmesebb része, ami ellen persze hangos sivalkodással tiltakozott az előbb említett koalíció, annak ellenére, hogy még e vagyon birtokában is – mint látjuk majd – csak alávetett uralkodói helyzetbe került ez a csoport. Mindebből kitűnik az is, hogy a “nómenklátúra burzsoázia” megnevezés túlságosan is általánosító megnevezés volt, s Szelényi akarata ellenére is arra szolgál, hogy folytatódjon az a bújócska, amelynek során a tényleges uralkodó osztályok elbújhattak a kritikai levizsgáztatás elől. Ebből az is láthatóvá válik, hogy a “komprádor értelmiség” egyfelől kibunól tevődött össze, másfelől kinek a szolgálatában volt “komprádor”. A komprádor értelmiség a globalizációs peremtársadalombeli helyekre globalizációs politikai tőkésnek kiválasztott piaci-szocialista politikai tőkések és a volt polgári gazdasági tőkések közül került ki.

Másfelől a váltás másodlagos haszonélvezőit is megláthatjuk e nézőpontból. A globalizációs peremtársadalomnak alávetett helyzetbe érkezett meg a váltás során a nemzeti modern társadalom. Ennek következtében az osztozkodásban hátraszorult piaci-szocialistákból és a volt polgári társadalom tagjaiból, részben pedig a történeti-nemzeti társadalom maradványaiból összeálló nemzeti gazdasági uralkodó osztály csak másodlagos haszonélvezője lehetett az átalakulásnak. E csoportok ezért meglehetősen sértődöttként élik át az átalakulást. Különösen azóta, hogy a globalizációs diktátumok egyre nagyobb részeket szakítanak ki előnyeikből, s egyre inkább az elszegényedés felé sodorják őket is. Emiatt ennek a makrotársadalomnak a gazdasági uralkodó osztálya csalódott az átalakulásban, s mára komoly ellentétbe is került a globalizációs peremtársadalom uralkodó politikai tőkésosztályával. Ennek az ellentétnek az éleződéséhez segíti hozzá a három felől jött nemzeti tőkésosztályt az is, hogy soraikba felverekedte magát néhány, a létezett szocializmus második gazdaságának lehetőségeit ügyesen

kihasználó, piaci tapasztalatokkal rendelkező, családi háttértámogatást élvező, a paraszti társadalomból induló vállalkozó és a fejlett párttársadalom feláldozását időben felismerő és időben váltó, revansra vágyó gazdasági tőkése is.

Harmadrészt az is világosan látszik, hogy kik is az átalakulás vesztesei. Mindenekelőtt a paraszti népi társadalom tagjai. ők korábban is a gyarmatosítottak között voltak, s megélhetésüket csak öngyondolgoztatás árán, a második gazdaság lumpenvállalkozói szektorában szerezhették meg. Az átalakulás a létezett szocializmussal együtt eltüntette azokat a réseket is, amelyekbe betörve ez a társadalom eljuthatott a megélhetésig, s az új résekbe még sokan nem tudtak beilleszkedni közülük, aminek következtében pusztán megélhetésük is komoly veszélybe került. Velük egyenlő mértékű vesztesei az átalakulásnak a klasszikus és a fejlett párttársadalom tagjai, közülük is elsősorban a volt fizikai és szellemi politikai bérmunkások. Az előzőeknek szinte alig, az utóbbiaknak is csak elvétve volt lehetőségük ahhoz, hogy kikerüljenek az őket már korábban is fenyegető elszegényedésből, abból az áldozati helyzetből, amibe a piaci-szocialisták és a velük szövetséges volt ellenzékiek sodorták őket. A piaci-szocialisták ugyanis, hogy a Gorbacsov által elfogadott átalakításból győztesen kerülhessenek ki, feláldozták a politikai ipari műveket, s az arra épülő kétgenerációs párttársadalmat. Amiért ugyan nem nagyon volt kár – veszteségtermelő voltuk és az általuk megőrzött hatalmi intézmények elfogadhatatlansága miatt –, azonban ez nem változtat feláldozásuk és átalakulásbeli lecsúszásuk tényén. És a bürokrácia-osztályról szóló elméletek ékes cáfolatául, a feláldozás első vonalában éppen a bürokráciát dobta prédául a népharagnak az ebben az aktusban a bújócskát beszüntető és nyíltan színre lépő piaci-szocialista politikai tőkésosztály: nem fájt a szíve politikai bérmunkásaiért, ha az volt a tét, hogy önmagát kell mentenie.

Így vált az átmenet sodrában láthatóvá negyedrészt az is, hogy szó sincsen az értelmiség, vagy a teleokratikus értelmiség osztályá szerveződéséről. Az uralkodó osztályba nem az értelmiség, hanem a politikai tőkésök kerülhettek be, akár értelmiségiek voltak, akár nem.

Ötödöröszt, függetlenül azonban attól, hogy történelmi áldozatként, miként a paraszti-népi társadalom romjai, vagy politikai áldozatként, mint a két párttársadalom alávetett bérmunkásosztályai és részben uralkodó osztálya kerültek-e a végletes elszegényítés sorsára – e társadalmak tagjaiból kerül ki a globalizációs gyarmatosításra sem méltatott társadalom, amelynek aligha van esélye arra, hogy akár egyéni hőstettekkel is kiverekedje magát áldozati helyzetéből. A globalizációs peremtársadalom számításba sem veszi, a hozzá képest alávetett, de felettük azért uralkodó államtársadalom pedig legfeljebb a régi tisztiszolgai helyeknek

megfelelő biztonsági őri pozícióig engedi eljutni tagjait, lettek legyen bár szakértelmiségi bérmunkások is. A nómenklátúra-burzsoázia és a komprádor értelmiség megnevezések, az elit cirkulációjára vonatkozó jóslattal egyetemben, miközben részleges igazsággal bíró fogalmak, újra csak arra alkalmasak, hogy a ténylegesen uralkodó társadalmakat és azok uralkodó osztályait elfedje a kárvallottak szemei elől.

Ezt Szelényi is érezte, s a nómenklátúra-burzsoázia helyett újabban a *menedzser kapitalizmus* megnevezést használja. Csakhogy a “menedzserek” a pártpolitikai tőkésosztály tagjai voltak, legalábbis Magyarországon, mint a testületi párt tagjaiból álló “nómenklátúra”, ezért rajuk is érvényes, hogy nem szakértelmiségi mivoltuk, hanem globalizációs politikai tőkék révén jutottak peremtársadalmi komprádor helyzetükbe. S minthogy a globalizációs vállalkozásoknak legfeljebb harmadrendű beszállítói helyzetében vannak, az általuk és a politokráciájuk által vezetett *peremtársadalmat helyesebbnek tartanánk lumpenglobalizációnak nevezni.*

Az átalakulás makroszerkezete – és csak a nagyobb makrotársadalmak felemlítéséig eljutó leírása alapján – lényegében megőrizte a létezett szocializmus jellegzetességeit:

– *Legfelül* most is egy “*elpolitikásított*”, *uralkodó* helyzetű peremtársadalom található, a *lumpenglobalizációs peremtársadalom*, amely a komprádor politika tőkéseken s a nem legitim hatalmi intézményeken keresztül a globalizációs gyarmatosítás céljait szolgálja, s amely peremtársadalom egyre inkább elkülönül a többitől, s egyre inkább a szupranemzetekhez kapcsolódik.

– *Alatta a gyarmatosításra kiszemelt, “elgazdaságosított”* és a parlamenti demokráciával sakkban tartott *államtársadalom* található, amely azonban előnyösebb helyzetben van, mint

– a *legalulra*, a gyarmati alatti létbe kényszerített, kiegészítésül a peremtársadalom és az államtársadalom repedéseiben megélhetést kereső, naturálgazdálkodással és reciprocitáson alapuló gazdálkodással életben maradni igyekvő, csonka társadalmakból álló roncsalmaz, a *résalakók páriatársadalmának zónája* található, amelyből kimenekülési lehetőséget egyedül

– az államtársadalom és néhol a mellé felzárkózott *maffiatársadalom* fekete gazdaságába való bekapcsolódás kínál.

Ebben a szerkezetben az “értelmiség”, minthogy mind a négy szinten megtalálhatók tagjai, megint csak nem nevezhető uralkodó osztálynak, bárha a peremtársadalom vezető helyeire szinte csak felsőfokú végzettségűeket választottak ki.

Ugyanakkor a tudástőkét politikai tőkére, vagy a pártpolitikai tőkét globalizációs politikai

tőkére felcserélő felsőfokú végzettségűek közreműködésével kialakított, többszörösen összetett gyarmati társadalom-szerkezetért, amelyben “az elitek cirkulációja” és “lesüllyedése” is egyaránt jellemző, *ez a csoport kiérdemelte a Szelényi által is javasolt “áruló” jelzőt.* A globalizációs felsőfokú végzettségűek árulása azonban nem abban áll, hogy ez az értelmiség szakértelmiségi pozícióját cserélte volna fel teleokratikus tudástőkére. Árulást azért követett el, *mert a pártpolitikai tőke elértéktelenedése következtében felszabaduló értelmiségi hivatását cserélte be a gyarmatosításban segédkezők globalizációs politikai tokéjére, a komprádor státusra,* s a felszabadulásban reménykedő, alávetett makrotársadalmakat az újgyarmati, illetve még annál is rosszabb, a gyarmat alatti – ember alatti – létbe kényszerítette a relatív szuverenitás békés megszervezése helyett.

Ezek után a globalizációs gyarmatokra kényszerített és ott elnémított értelmiségre vonatkozó előző kérdés így tehető fel: *vajon lesz-e az elnémított értelmiségnek erkölcsi ereje ellenállni a komprádor jólét csábításának s nemzetalkotó hivatásának áldozatos életét választani. Mert a megszólalásához szükséges kritikai nyelvét is csak ekkor találhatja meg.*